

EYNI TARİXİ KONTEKSTDƏ OLAN TARİXİ ROMANLARIN FƏRQLİ ÜSLUBLARDA BƏDİİ İNİKASI

Keçmişimizin, dünənimizin, tarixə çevriləcək bu günümüzün hər bir detalı tarixi romanların obyektı, mövzusu, mənbəyi ola bilər. Cəlil Cavanşir müəllifi olduğu tarixi romana - “İtirilmiş əlyazma” əsərinə yazdığı ön sözdə də bu fikrin təsdiqini görürük: “Qərİbdir ki, bu romanı başladığım gündən hiss edirəm ki, gündəlik həyat da tarixdən kənarıda yaşamır. Bu, təcrübədə də var ki, müəllif bəzən hadisələrin iştirakçısı, onun aktiv personanıdır. Mən də bu romanın içində göydən düşməmişdim. Yazdığım, babalarımın şanlı tarixi idi və mən də bu tarixin bir parçası idim” (2, 29).

Tarixi roman, keçmişdə yaşanan hadisələrin və tarixdə əhəmiyyətli rol oynamış böyük şəxsiyyətlərin günümüzdə daşınmasında bir vasitədir. Tarixin müxtəlif səhnələri təkrar-təkrar həyatımızın müxtəlif istiqamətlərində, sahələrində yaşanır, tarix bir vahiddirsə, ədəbiyyat bu vahiddə məhdudlaşmır, bədii düşüncə tarixi hadisələri bütün aspektlərdən təhlil və şərh etmə iqtidarındadır. Yaşanmış tarixi yaşatmaq gücünə malik ədəbiyyat, bizi bizə xatırladır.

Müraciət olunan tarixi kontekstlər çox müxtəlif ola bilər, bəzən hətta eyni bir kontekstə də müraciət oluna bilər, lakin nəticə, yəni yaranan bədii düşüncə məhsulu həmişə öz müxtəlifliyi və özünəməxsusluğu ilə mütləq seçilir. Burada yalnız yazıcının subyektiv düşüncəsi rol oynamır, bu bədii təfəkkürün yalnız müəyyən qismidir, yazıçı tarixi hadisə iştirakçılarının hər birinin gözü ilə onların yaşadığı dünyalarına baxır, öz sözləri ilə onların düşüncələrini işıqlandırır. Buna görə də tarixi romanın yalnız tarixi gerçəkliklərə söykəndiyini söyləmək olmaz. Yazıcının tarixi roman yazmaq bacarığının sirri özünə aid olan təxəyyül aləmi ilə gerçək hadisələri birləşdirib vahid şəkildə təqdim etməsindədir.

Müəllif sonda hər hadisəyə o hadisənin bütün iştirakçılarının düşüncəsi ilə yanaşmaq müxtəlifliyi və fərqliliyə gətirib çıxarır. Bu fərqlilik tarixi romanların məzmun sərbəstliyini üzə çıxarır, hətta bu yanaşmaların nəticəsində müasir dövrdə qələmə alınan tarixi romanların əksəriyyətində bir çox müxtəlif üslubların və meyillərin birləşdiyinin şahidi olur. Çünki hər yanaşma ayrı-ayrılıqda fərqli düşüncəni özü ilə gətirir, fərqli düşüncələr isə öz əksini üslublarda və meyillərdə tapır.

Tarixi romanlarda tarixin kodlarını, tarixi hadisələrin səbəb-nəticə əlaqələrini, mahiyyətini, məqsədlərini və bir sıra başqa mətləbləri açmaq üçün sözün ən möcüzəvi güclərindən istifadə etmək zərurəti yaranır. Müxtəlif dövrlərdə və müxtəlif tarixi konteksti özündə ehtiva edən bu romanlar bir-birinə sanki görünməz iplərlə bağlıdır, biri digərinin davamı, biri digərinin əvvəli, bu xronoloji ardıcılıq olaraq çox təbii görünsə də, bu əlaqə yalnız rəqəmlərdən ibarət deyil.

İnsan xisləti bütün zamanlar üçün eynidir, dəyişən yalnız hadisələr, məkanlar və maddi aləmdir. Buna görə də insan xisləti bütün janrlarda olduğu kimi tarixi roman janrında da müxtəlif formalarda, lakin eyni məzmununda bütün dövrlərin oxucuları ilə “çox yaxın dost” ola bilər.

Həmçinin bu əlaqələndirmələrdə diqqəti çəkən məqamlardan biri tarixi romanlarda bəzən “bir tarix” bitəndən sonra “digər tarix” başlayır, hər şey az və ya çox dərəcədə eynidir, mahiyyət eyni olsa da, obrazlar, ətraf aləm sanki öz “qiyafəsini” dəyişmişdir. Bu müqayisəyə “Ölüm mələyi” (Mustafa Çəmənli) və “Təhmasib şah” (Yunus Oğuz) tarixi romanlarını nümunə göstərmək olar. “Ölüm mələyi” (Mustafa Çəmənli), “Xudafərin körpüsü” (Fərman Kərimzadə) və “Qızılbaşlar” (Əlisa Nicat) əsərləri eyni tarixi dövrü – Səfəvilər xanədanının böyük bir dövrünü əhatə etsə, müxtəlif simalar, fərqli tarixi hadisələr, fərqli üslubları özündə birləşdirir.

“Xudafərin körpüsü” romanında XV əsrin axırı, XVI əsrin əvvəllərində baş vermiş tarixi hadisələr, Şah İsmayıl Xətayinin uşaqlıq və gənclik illəri, hakimiyyət uğrunda mübarizəsi əks olunmuşdur. Belə bir şəxsiyyətin formalaşmasında rol alan tarixi şərait təsvir edilmiş, Uzun Həsən, Hüseyn Lələ bəy, Sara Xatun, Əbiş Sultan kimi yadda qalan obrazlar yaradılmışdır.

“Qızılbaşlar” romanında da Ş.İ.Xətayi və silahdaşlarının Səfəvi dövlətini yaratmaq uğrunda apardıqları ağır, gərgin, eyni zamanda qəhrəmanlıqlarla dolu mübarizənin rəngarəng və çoxşaxəli təsviri əsas yer tutur.

“Ölüm mələyi” əsərində tariximizin bu dövrünün daha sonrakı mərhələləri əks olunmuşdur. Bu dövr mürəkkəb və ziddiyyətli olması ilə səciyyələnirdi. Romanda I Şah Təhmasibin ömrünün son günləri və oğlu İsmayıl Mirzənin hakimiyyətə gəlməsi və fəaliyyəti öz əksini tapmışdır. “Ölüm mələyi” romanında tarixi romanlarda çox rast gəlinən döyüş səhnələrinin təsviri əsas yer tutmur, burada daha çox saraydaxili ziddiyyətlər, münafiqliklər, insan münasibətləri, qohumluq əlaqələri, hakimiyyəti əldə etmək və qorumaq uğrunda mübarizə yollarının bədii təsviri əsər boyu gərgin və dramatik davam edən süjet xəttinin müxtəlif istiqamətləri üçün səciyyəvidir. I Şah Təhmasib, II Şah İsmayıl, Pərişan bəyim, Gövhər bəyim, İbrahim Mirzə və başqa tarixi şəxsiyyətlərin dolğun və canlı obrazları yaradılmışdır.

“Qaçaq Gülsüm” (Səyyaf Sədniqoğlu) və “Qaçaq Kərəm” (Fərman Eyvazov) tarixi romanlarında da eyni tarixi dövrdən bəhs edilir – XIX əsrin sonlarında Azərbaycanda uzun illər kasıb təbəqənin, əsasən də kəndlilərin haqlarının tapdanmasına qarşı çıxmış xalq qəhrəmanlarından, onların həyatından, fəaliyyətindən, hökumətlə münasibətlərindən, sonrakı talelərindən, tərəfdarlarından bəhs olunur.

“Qaçaq Gülsüm” romanında “Qaçaq Kərəm” romanında olduğu kimi nisbətən daha yaxın tariximizə müraciət olunub, qaçaqçılıq hərəkatı müxtəlif bədii boyalarla təsvir olunmuşdur. Romanda baş obraz Qaçaq Gülsüm olsa da, burada həmçinin silah yoldaşları Qaçaq Kərəmin, Qandal Nağının, İncəli İsmayılın və başqa obrazların azadlıq mübarizəsi əks olunmuşdur. Qaçaq Gülsüm obrazı digər tarixi romanlardakı baş obrazlardan, ümumiyyətlə, tarixi roman janrının məzmun xüsusiyyətlərindən fərqli olaraq, sentimental meyillərlə realist meyillərin vəhdətində olan bir obraz kimi təqdim edilmişdir.

¹¹¹ Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı

“Qaçaq Kərəm” romanında da Qaçaq Kərəmin Qaçaq Gülsüm obrazı ilə oxşar xüsusiyyətləri çoxdur, özü kimi cəsur və qoçaq insanları ətrafına toplayaraq qaçaq dəstəsi yaratmış, o zamankı Rusiya imperiyasına qarşı çıxmış, haqq-ədalət uğrunda mübarizəyə qalxmışdı. Romanın bəzi hissələrində məişət münasibətlərinin təsvirinə də rast gəlinir.

Y.V.Çəmənşəminlinin “İki od arasında” və E.Hüseynbəylinin “Yenə iki od arasında” tarixi romanlarını müqayisə etdikdə “iki od” arasında olan “körpünün” xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq ilk məqsəd olmalıdır. Bu iki əsər iki müxtəlif zamanın məhsulu olmağına baxmayaraq, eyni məzmunun xüsusiyyətləri daşdığına görə Y.V.Çəmənşəminli düşüncəsindən dövrümüzə uzanan körpü kimi qiymətləndirmək olar. Bu iki əsərin müqayisəsindən çıxan nəticələrə əsasən hər iki tarixi roman forma, məzmun, üslub və s. kimi məqamlarına görə bir-birilərdən fərqlənirlər.

Bəzi tarixi romanlarda isə eyni dövrün, eyni məkanın, eyni tarixi hadisələrinin simaları olmasalar da, bir-birilə ideya, süjet, üslub və başqa müxtəlif təhlil aspektlərindən dəyərləndirmələr bu əsərlərin ortaq xüsusiyyətlərini təşkil edir. Belə tarixi romanlara “Baş” (Elçin), “Mirzə Şəfi” (Əlisa Nicat), “Sıyrılmış qılınc” (Calal Bərgüşad), “Nadir şah” (Yunus Oğuz), “Cavanşir” (Davud Nəsimov) və başqalarının adlarını çəkmək mümkündür.

Tarixi romanların məzmun, forma, tarixi kontekst, üslub, ədəbi meyil və s. cəhətdən fərqliliyi qələmə alınan tarixi romanların müxtəlif təsnifatlarla qruplaşdırılmasını zəruri edir. Çünki belə tarixi romanları bir məxrəcə gətirən yalnız ədəbiyyat deyildir, həmçinin xronologiya və tarixi faktlardır ki, bütün bunlar bir-biri ilə əlaqədirlər, bunların vəhdəti ilə tarixi gerçəkliyin ədəbiyyat təxəyyülündə dərkinə əvəzsiz xidmətlərini daha düzgün qiymətləndirə bilərik.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. Axundlu Y. Azərbaycan tarixi romanı: mərhələlər, problemlər (1930-2000), Bakı: Adiloğlu, 2005, 550 s.
2. Cəlil C. İtirilmiş əlyazma (tarixi roman), Bakı: Qanun, 2012, 168 s.
3. Çəmənli M. Ölüm mələyi (tarixi roman). Bakı: MHS-poliqraf, 2012, 296 s.
4. Çəmənşəminli Y.V. Əsərləri. Üç cildə, II cild, Bakı: Avrasiya press, 2005, 664 s.
5. Eyvazlı F. Qaçaq Kərəm (tarixi roman). Bakı: Kitab klubu, 2014, 490 s.
6. Əlisa N. Qızılbaşlar (tarixi roman). Bakı: Yazıçı, 1983, 238 s.
7. Hüseynoğlu T. Söz-tarixin yuvasıdır. Bakı: Bapqş, 2000, 151 s.
8. Kərimzadə F. Xudafərin körpüsü (tarixi roman). Bakı: Yazıçı, 1983, 382 s.
9. Məmmədov K. Nəcəf bəy Vəzirov. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, 1963, 325 s.
10. Pirsultanlı S.S. Qaçaq Gülsüm (tarixi roman). Bakı: Ünsiyyət, 2012, 276 s.
11. Yunus O. Təhmasib şah (tarixi roman). Bakı: Apostrof, 2009, 504 s.

Açar sözlər: tarix, roman, üslub, dövr

Key words: history, novel, style, period

Ключевые слова: история, роман, стиль, период

Eyni tarixi kontekstdə olan tarixi romanların fərqli üslublarda bədii inikası

Xülasə

Tarixin müxtəlif səhnələri təkrar-təkrar həyatımızın müxtəlif istiqamətlərində, sahələrində yaşanır, tarix bir vahiddirsə, ədəbiyyat bu vahiddə məhdudlaşmır, bədii düşüncə tarixi hadisələri bütün aspektlərdən təhlil və şərh etmə iqtidarındadır. Yaşanmış tarixi yaşatmaq gücünə malik ədəbiyyat, bizi bizə xatırladır. Yazıcının tarixi roman yazmaq bacarığının sirri özünə aid olan təxəyyül aləmi ilə gerçək hadisələri birləşdirib vahid şəkildə təqdim etməsindədir.

Художественное представление исторических романов в разных стилях в одном историческом контексте

Резюме

Различные сцены истории многократно переживаются в разных направлениях и сферах жизни, если история едина, литература не ограничивается этой единицей, художественная мысль способна анализировать и интерпретировать исторические события со всех сторон. Литература, которая может сохранить историю, напоминает нам. История автора - в объединении и представлении событий, связанных с фантазией романа, единым образом.

An artistic representation of historical novels in different styles in the same historical context

Summary

Different scenes of history are repeatedly experienced in different directions and areas of life, if history is one, literature is not limited to this unit, artistic thought is able to analyze and interpret historical events from all aspects. Literature that has the power to keep history alive reminds us. The author's history is in combining and presenting the events related to the imagination of a novel in a single way.